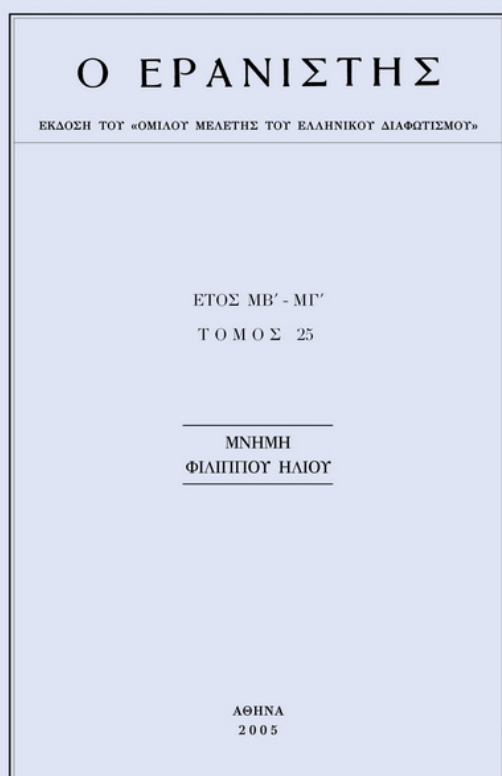

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Μια «Μετρίτης» του 1567. Συμβολή στη μελέτη των χειρόγραφων συγχωροχαρτιών

Μ. Δ. Μιχαηλάρης

doi: [10.12681/er.32](https://doi.org/10.12681/er.32)

To cite this article:

Μιχαηλάρης Μ. Δ. (2005). Μια «Μετρίτης» του 1567. Συμβολή στη μελέτη των χειρόγραφων συγχωροχαρτιών. *The Gleaner*, 25, 51–59. <https://doi.org/10.12681/er.32>

ΜΙΑ “ΜΕΤΡΙΟΤΗΣ” ΤΟΥ 1567

Συμβολή στη μελέτη τῶν χειρόγραφων συγχωροχαρτιῶν

ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ στὴν Πά-
τμο ἀπόκειται¹ ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ',² τὸ ὁποῖο
πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχει ὡς ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς πατριαρχικῆς
γραμματοτείας τοῦ 16ου αἰῶνα, συγκεντρώνει τὴν προσοχή μας καὶ ἐξαιτίας
μιᾶς ἄλλης ιδιότητάς του: πρόκειται γιὰ ἓνα χειρόγραφο συγχωροχάρτι (με-

---

¹ Ἡ μικρὴ αὐτὴ μελέτη ἔχει τὴ θέση της στὸν τόμο αὐτὸ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Φίλιπ-
πος Ἡλιού, ἀνάμεσα στὰ τόσα ἄλλα, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὸν
ἐντοπισμὸ καὶ τὴ μελέτη τῶν χειρόγραφων καὶ ἔντυπων συγχωροχαρτιῶν.

1. Τὸ ἔγγραφο γιὰ κάποιους, ἄγνωστους σὲ μᾶς λόγους, δὲν τὸν περιέλαβε οὔτε ὁ Ἱε-
ρόθεος Φλωρίδης (*Πανδώρα* 19 (1868-69), 339-343, 374-377, 436-438, 457-459 καὶ 20
(1869-1870), 46-48, 89-94) στὸν κατάλογο τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς μονῆς τῆς Πάτμου
ποὺ συνέταξε οὔτε ὁ Δ. Καλλιμάχος στὸ δικό του συμπλήρωμα τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθή-
κης (*Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 10 (1912), 246-267, 309-334, 388-404· 11 (1913), 148-160,
244-253· 12 (1913), 385-398, 525-541· 13 (1914), 356-272· 15 (1915), 68-80· 16 (1917), 98-
108, 145-161, 466-484 καὶ 17 (1918), 117-128, 214-233). Ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τοῦ
γράμματος ἀποθησαύρισε ὁ Σταυράκης Ἀριστάρχης καὶ ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτῇ, σημερινὸς
Vat. gr. 2416, τὸ δημοσίευσε, μὲ ἀρκετὲς παραναγνώσεις, ὁ J. Oudot, *Constantinopolitani
Acta Selecta*, τ. 2, Κρυπτοφύρρη 1967, σ. 138 (στὴ σ. 139 ἡ γαλλικὴ μετάφρασή του).

2. Ὁ Μητροφάνης ὑπῆρξε ἀρχικὰ καὶ γιὰ λίγο σχετικὰ διάστημα (1546-1549) μητρο-
πολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ ἀργότερα διετέλεσε δύο φορές οἰκουμενικὸς πα-
τριάρχης: α) Ἰανουάριος 1565-4 Μαΐου 1572 καὶ β) μέσα Νοεμβρίου 1579-9 Αὐγούστου
1580. Ἀνέπτυξε μεγάλῃ καὶ πολυεπίπεδῃ δράσῃ, ἡ ὁποία τοῦ ἐπιδαψίλευσε ἐπαίνους ἀλλὰ
καὶ κατηγορίες γιὰ φιλοκαθολικισμό, καθὼς εἶχε ἐνεργῇ ἀνάμειξή στὸ ζήτημα τῆς ἔνωσης
τῶν ἐκκλησιῶν. Γιὰ τὸν πατριάρχη αὐτὸν καὶ τὴ δράση του κρίνω σκόπιμο νὰ παραπέμψω
στὴ μελέτη τοῦ Στέφανου Κακλαμάνη, «Γρεῖς πρῶτες ἐκδόσεις (1548-1549) ἀπὸ τὸ τυπο-
γραφεῖο τοῦ Βασιλείου Βαρέλη καὶ ὁ Μητροφάνης Καισαρείας», *Θησαυρίσματα* 20 (1990),
218-252· στὴν πλούσια βιβλιογραφία ποὺ ὑπάρχει στὴ μελέτη αὐτὴ γιὰ τὸν Μητροφάνη Γ'
ἂς προστεθοῦν: Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως, *Τὸ ἐπίσημον κείμενον ἐνὸς τουρκικοῦ ἐγγράφου
σχετικοῦ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Μητροφάνην Γ'*. Ἀπάντησις εἰς μίαν ἐπίκρισιν,
Κωνσταντινούπολι 1934· F. Klebe, «Eine türkische Quelle über der Patriarchen Metrofan
von Konstantinopel (1565-1572)», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 40 (1922), 168-
169· Charles de Clercq, «Le patriarche de Constantinople, Métrophane III (+1580), et
ses sympathies unionistes», *Mélanges offerts à Jean Dauvillier*, Τουλούζη 1979, σ. 193-206.

τριόττητα) ἀπὸ τὰ παλαιότερα τοῦ εἵδους. Τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου, τυποποιημένο, ὅπως εἶναι εὐλόγο, ὡς πρὸς τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά του, θεωρησα χρήσιμο νὰ τὸ ἐκδώσω μὲ βάσιν τὸ πρωτότυπο καὶ εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

† Μ(ητ)ροφάνης ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης:—

12† Ἡ μετριότης ἡμῶν ἀπὸ τῆς χάριτός τε καὶ δωρεᾶς καὶ ἐξουσίας τοῦ παναγίου καὶ ζωαρχικοῦ πνεύματος τῆς δοθείσης παρὰ τοῦ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς τοῖς θείοις αὐτοῦ καὶ ἱεροῖς 13 μαθηταῖς, εἰς τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν τὰς τῶν ἀν(θρώπων) ἀμαρτίας, εἰρηκότος αὐτοῖς λάβητε πνεύμα ἅγιον, ἀντινων ἀφῆτε τὰς ἀμαρτίας, ἀφίενται 14 αὐτοῖς, ἀντινων κρατῆτε, κεκρατῆνται, καὶ ὅσα ἀν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένα ἐν τῷ οὐ(ρα)νῳ, καὶ ὅσα ἀν δῆσητε ἐπὶ τῆς 15 γῆς, ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐ(ρα)νῳ, ἐξ ἐκείνων δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς ἀλληλοδιαδόχως ταύτης διαβάσης τῆς θείας χάριτος, ἔχει συγκεχωρη 16 μένον τὸν κατὰ πνεύμα υἱὸν αὐτῆς Ἰωσήφ ἱερομόναχον, εἰς ὅσα καὶ αὐτὸς ὡς ἀν(θρώπος) ἡμαρτε καὶ εἰς Θεὸν ἐπλημμέλησε λόγῳ, ἔργῳ, διανοίᾳ, καὶ ἐν 17 πάσαις αὐτοῦ ταῖς αἰσθήσεσι, καὶ εἰ ὑπὸ κατάραν καὶ ἀφορισμὸν ἀρχιερέως ἢ ἱερέως ἐγένετο, ἢ π(ατ)ρ(ὸ)ς ἢ μ(ητ)ρ(ὸ)ς αὐτοῦ, ἢ τῷ ἰδίῳ 18 ἀναθέματι περιέπεσεν ἢ ὅρκῳ παρέβη, ἢ ἄλλοις τισὶν ἀμαρτημασιν ὡς ἀν(θρώπος) καὶ αὐτὸς ὢν κατὰ διαφόρους καιροὺς περι[ε] 19 πάρη καὶ πνευματικοῖς αὐτὰ π(ατ)ράσιν ἐξωμολογήσατο, καὶ τὸν ἐπ' αὐτοῖς πρέποντα κανόνα ἀκριβῶς ἐπεδείξατο. Ἐκ τούτων 10 πάντων τῆς ἐνοχῆς τε καὶ δεσμεύσεως ἐλεύθερον ἔχομεν αὐτὸν τῇ παντοδυνάμει ἐξουσίᾳ καὶ χάριτι τοῦ θείου καὶ προσκυνη 11 τοῦ πνεύματος, ὅσα δὲ διὰ λήθην ἢ αἰδῶ ἀνεξομολόγητα εἶασε, κακείνα συγχωρήσαι αὐτῷ ὁ ἐλεήμων θε(ὸ)ς ὁ ὢν εὐλογητὸς 12 εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.

13 μὴνὶ ἀπριλλίῳ, ἡνδικτιῶνος ιϛ'

[στὴν πίσω ὀψη, μὲ ἴδιο χέρι:] †πατριαρχικὸν συγχωρητικόν:— [μὲ ἄλλο χέρι:] Μητροφάνους τοῦ Γ', ἀνευ χρονολογίας, ἢ μέντοι ἐμφερομένη ἡνδικτιῶν προσπίπτει τῷ 1571. ἀριθ. 323. [διαγραμμένος κάτω ἀπὸ τὸν ἀριθ. 3 φαίνεται ὁ ἀριθ. 6] Συγχωρητικόν. [μὲ τρίτο χέρι, ποῦ φαίνεται νὰ τονίζει ἐμφανέστερα τὴν ἤδη ἀποκατεστημένη ἀρίθμηση:] 323. [μὲ τέταρτο χέρι, δίπλα στὸ 1571:] 1567.

Ὅπως παρατηροῦμε, τὸ ἐγγράφο φέρει στὴ θέση τῆς ὑπογραφῆς ἰδιόχειρο μνηνολόγιο τοῦ πατριάρχου, τὸ μνηνολόγιο: «μὴνὶ ἀπριλλίῳ, ἡνδικτιῶνος

ι⁶⁵), που δημιούργησε ένα μικρό πρόβλημα χρονολόγησης του έγγραφου, καθώς μαρτυρούν τὰ ἐπὶ τοῦ νότου σημειώματα. Συγκεκριμένα ὁ πρῶτος γραφέας ἐξέλαβε τὸ γραφικὸ κόσμημα, πού στὰ πατριαρχικά ἔγγραφα ὑπάρχει στὸ τέλος τοῦ μηνολογίου, ὡς δὲ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ ἰνδικτιώνα πού σημειώνεται στὸ ἔγγραφο εἶναι ἡ ἰδ' καὶ ἔτσι νὰ ἀποδώσει χρονολογικὰ τὸ ἔγγραφο στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1571. Βέβαια τὸ ἔγγραφο εἶναι τοῦ Ἀπριλίου 1567, ἀφοῦ στὸ ἔτος αὐτὸ συμπίπτουν πατριαρχία, μῆνας καὶ ἰνδικτιώνα, πράγμα πού ἔχει ἤδη ἐπισημάνει καὶ ὁ γραφέας τοῦ τετάρτου σημειώματος τῆς πίσω ὕψης, ἀποδίδοντας τὸ ἔγγραφο στὴ σωστὴ χρονιά. Μὲ ἄλλα λόγια ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα πατριαρχικὸ συγχωρητικὸ, σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ ἓνα συγχωροχάρτι, πού ἀπέλυσε ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μητροφάνης Γ' τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1567, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας του.

Τὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας γιὰ τὰ ἔγγραφα αὐτά, τὴ μορφή τους (χειρόγραφη καὶ ἔντυπη), τὴ χρῆση καὶ τὴ σημασία τους βρίσκεται σήμερα σὲ πολὺ ὑψηλὸ σημεῖο μετὰ τὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ,³ ὁ ὁποῖος ἀνασυγκρότησε καὶ ἀποκατέστησε στὶς λεπτομέρειές της μιὰ πραγματικότητα τοῦ συστήματος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, πού συνδέεται ἄμεσα μὲ δογματικὲς ἀρχές: ἐξομολόγηση, μετάνοια, συγχώρηση, σωτηρία τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιες ἄλλες, περισσότερο πεζές, δραστηριότητες ὅπως εἶναι ἡ συγκέντρωση χρημάτων, οἱ ζητεῖες, τὰ προσκυνηματικὰ ταξίδια, τὰ χατζηλίγια, οἱ τυπογραφικὲς ἀναπαραγωγές τῶν ἐγγράφων κτλ.

Ὡστόσο, ὅπως ἤδη εἶχε ἐπισημάνει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὑπάρχουν πάντα ἀνοιχτὰ ζητήματα καθὼς ἔχουμε, ὅσον ἀφορᾷ τὰ συγχωροχάρτια, «τεκμηριακὲς πενιχρότητες»,⁴ εἰδικὰ γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ κυκλοφορία τους καὶ ἔτσι ὁ ἐντοπισμὸς ἐνὸς παλαιοῦ συγχωρητικοῦ, ὅπως αὐτὸ τοῦ Μητροφάνη Γ', πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ προσθέσει, ἢ καλύψει νὰ διευκρινίσει, ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὸ ζήτημα τῶν συγχωροχαρτιῶν κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐμφάνισής τους στὸν χῶρο τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ φυσικὰ ὑπὸ τὴν χειρόγραφη μορφή τους.

3. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Συγχωροχάρτια», *Τὰ Ἱστορικὰ τχ.* 1 (Μάιος 1983), 35-84· τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1985), 3-44. Ὁ ἴδιος ἐξάλλου παρατηρεῖ ὅτι τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, εἴτε στὴ χειρόγραφη μορφή τους εἴτε στὴν ἔντυπη, σώζονται σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ, γεγονός πού προσδίδει κάποια σημασία σὲ κάθε νεότερη προσθήκη στὰ κείμενα τοῦ εἰδους καὶ μάλιστα σὲ ἐκείνα πού ἀνήκουν σὲ παλαιότερες ἐποχές.

4. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 42, 43.

Ἔχουμε, λοιπόν, ἓνα χειρόγραφο συγχωροχάρτι — στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴ Ρωσία θὰ ἀρχίσουν νὰ ἐκδίδονται καὶ ἔντυπα γιὰ τοὺς ζωντανούς καὶ κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. καὶ γιὰ τοὺς νεκροὺς χριστιανούς— ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν πρώτη εἰδοποιὸ διαφορά: τὰ συγχωροχάρτια ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὴν ἀρμοδιότητα καὶ μόνον τῶν πατριαρχῶν καὶ καθὼς τὰ πράγματα ἐξελίσσονται, παγιώνεται ἡ ἔκδοση συγχωροχαρτιῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ ζωντανούς πιστούς, σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, ἐνῶ ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο ἐκδίδονται ἀποκλειστικὰ ἔντυπα συγχωροχάρτια ὑπὲρ νεκρῶν χριστιανῶν.

Ὁ πατριάρχης Μητροφάνης, λοιπόν, συγχωρεῖ κάποιον Ἰωσήφ ἱερομόναχο, ποὺ πιθανόν⁵ ἀνῆκε στὴ μονὴ τῆς Πάτμου ἢ σὲ κάποιον μετόχι της. Μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα καὶ τὴν τυποποίηση χειρόγραφων καὶ ἔντυπων συγχωροχαρτιῶν ὑπάρχουν δύο τύποι ἐγγράφων, ἓνας συντομότερος ποὺ προορίζεται γιὰ τοὺς ζωντανούς χριστιανούς καὶ ἓνας ἐκτενέστερος ποὺ προορίζεται γιὰ τοὺς νεκρούς. Ἔτσι, τὸ συγχωρητικὸ τοῦ Μητροφάνη Γ' ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ ἀναφέρεται σὲ ἱερομόναχο ἐν ζῳῇ.

5. Δὲν μπορούμε φυσικά, ἀπὸ τὸ στοιχεῖο ἐντοπισμοῦ τοῦ ἐγγράφου στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς, νὰ εἰμαστε ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι πρόκειται γιὰ μοναχὸ τῆς Πάτμου· ἄλλωστε τὸ μοναστήρι αὐτὸ διαθέτει ἓνα πυκνὸ δίκτυο μετοχιῶν· ὥστόσο ἡ ὑπόθεση αὐτὴ συγκεντρώνει, ὅπως εἶναι εὐλογο, τίς περισσότερες πιθανότητες. Ἀπὸ μία μικρὴ ἔρευνα ποὺ ἔκανα ἀναζητώντας στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἐντόπισα τρεῖς μοναχοὺς τῆς Πάτμου ποὺ, χρονολογικὰ τουλάχιστον, θὰ μπορούσαν νὰ ταυτίζονται μὲ τὸν ἱερομόναχο Ἰωσήφ τοῦ συγχωρητικοῦ μας: α) Ἰωσήφ ὁ Στελλίδης, ποὺ πέθανε στίς 27 Μαΐου 1571, β) Ἰωσήφ ὁ κρητικὸς, ποὺ πέθανε στίς 7 Ἰουνίου 1575 καὶ γ) Ἰωσήφ ἱερομόναχος ὁ Μεταλάς, ὁ ὁποῖος πέθανε στίς 12 Ἰανουαρίου 1603. Γιὰ τὸν τελευταῖο, ποὺ συγκεντρώνει καὶ τίς περισσότερες πιθανότητες, γνωρίζουμε ὁρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δράση του στὴ μονή: στίς 4 Μαΐου 1572 πηγαίνει ἀπὸ τὴν Πάτμο στὴν Κρήτη ὡς οἰκονόμος τοῦ μετοχιοῦ τοῦ Στύλου, ἀπ' ὅπου ἐπιστρέφει στίς 31 Μαΐου 1576· τὰ ἔτη 1579-1582 διετέλεσε ἐκκλησιάρχης τῆς μονῆς, ἐνῶ τὸ 1579 ταξιδεύει στὰ Ἱεροσόλυμα ὡς προσκυνητὴς καὶ τὸ 1581 στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ ὑποθέσεις τῆς μονῆς τῆς Πάτμου (γιὰ ὅλους αὐτοὺς βλ. διὰκ. Χρυσόστομος Γ. Φλωρεντής, *Βραβεῖον τῆς ἱερᾶς μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθήνα 1980, σ. 4, 5, 9 καὶ 13). Ἀς προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ συγχωρούμενος μὲ συγχωροχάρτι χριστιανὸς δὲν εἶταν ἀπαραίτητο νὰ εἶχε ὑποπέσει σὲ κάποιον σοβαρὸ ἁμάρτημα, ἀλλὰ ἡ ὅλη διαδικασία νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ βαθιὰ θρησκευτικότητά τοῦ ἐνδιαφερομένου, ὁ ὁποῖος στὴ λογικὴ τοῦ οὐ ζήσεται ἄνθρωπος καὶ οὐχ ἁμαρτήσει, ἐπιζητεῖ τὴν ἐξασφάλιση τῆς συγχώρησης τῶν ἁμαρτιῶν του μὲ τὴν ἔκδοση καὶ ἐνὸς συγχωρητικοῦ. Ἄλλωστε ὁ Μεταλάς θὰ φθάσει καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα ὡς προσκυνητής.

Ὁ Φίλιππος Ἡλίου, ἀφοῦ ἀναφέρει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χρήση συγχωροχαρτιῶν γινόταν καὶ κατὰ τὴν τελευταία βυζαντινὴ περίοδο καὶ βέβαια κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα μετὰ τὴν Ἀλωση, καταλήγει στὴ διαπίστωση ὅτι οἱ βεβαιότητές μας γιὰ τὴ συστηματικὴ παρουσία τοὺς ἀρχίζουν τὸ ἔτος 1576, ὅταν ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ζητᾷ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τὴν ἐσπευσμένη ἀποστολὴ συγχωροχαρτιῶν, ἐνῶ περιόδευε ὡς ἑξάρχος στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου.⁶ Μὲ τὸ συγχωρητικὸ τοῦ Μητροφάνη οἱ βεβαιότητές μας κερδίζουν λίγα χρόνια, καθὼς ἀνάγονται στὸ 1567 καί, τὸ πλέον σημαντικόν, δὲν ἔχουμε ἀπλὴ μνεία συγχωροχαρτιῶν ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου ἐγγράφου. Ἐξάλλου, μὲ βάση μιὰν ἄλλη ἐπισήμανση τοῦ Φ. Ἡλίου ὅτι τὸ παλαιότερον⁷ συγχωροχάρτι τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε τὸ πλήρες κείμενο ἔχει ἐπιδοθεῖ στὸν ἀποδέκτη του γύρω στὰ 1580, τὸ συγχωροχάρτι ποὺ ἐδῶ ἐκδίδουμε καὶ σχολιάζουμε κατεβάζει καὶ αὐτὸ τὸ ὅριο ἀρκετὰ χαμηλότερα, δηλαδὴ στὰ 1567. Πάντως καὶ αὐτὸ τὸ συγχωροχάρτι, μολοντί ἀπὸ τὰ παλαιότερα, περιέχει στοιχεῖα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ἀποτελέσαν πάγια μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν συγχωροχαρτιῶν ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν καὶ κατὰ συνέπεια ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 16ου αἰῶνα ἡ χρήση τῶν χειρόγραφων συγχωροχαρτιῶν εἶταν ἤδη γενικευμένη· ἴσως, μάλιστα, ἡ ἀνάβαση καὶ παραμονὴ τοῦ Μητροφάνη Γ' στὸν οἰκουμενικὸ θρόνον ἐπὶ ἐπτὰ περίπου χρόνια νὰ προσέφερε κάποια ὥθηση γιὰ τὴν περαιτέρω ἐμπέδωση τῆς κυκλοφορίας τῶν συγχωροχαρτιῶν.

Βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀπολύτως σίγουροι ἂν τὸ συγχωροχάρτι τοῦ Μητροφάνη ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς μαζικῆς παραγωγῆς ἢ πρόκειται γιὰ μεμονωμένη περίπτωση, καθὼς, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ παραγωγὴ τῶν συγχωροχαρτιῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνταποκρίνεται εἴτε σὲ μεμονωμένα αἰτήματα εἴτε νὰ εἶναι μέρος μιᾶς τυποποιημένης ἀναπαραγωγῆς· στὴν τελευταία περίπτωση συνήθως παραμένει κενὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἐγγράφου στὸ ὁποῖο ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ προστεθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ συγχωρούμενου χριστιανοῦ. Στὴν περίπτωση πάντως ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἱερομονάχου ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη, καθὼς ἡ σχετικὴ ἐγγραφὴ φαίνεται καθαρά ὅτι ἀντιμετώπισε πρόβλημα χώρου, ἐνῶ καὶ τὸ χέρι ποὺ σημειώνει τὸ ὄνομα εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ γραφέα

6. "Ο.π.", σ. 44 κ.εξ.

7. "Ο.π.", σ. 41.

τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας.⁸ Ἐτσι μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ παρὸν συγχωροχάρτι, ἐφόσον ἀρχικά εἶχε κενὸ στὴ θέση τοῦ ὀνόματος, ἀνήκει σὲ μιὰ τυποποιημένη σειρὰ συγχωροχαρτιῶν, προορισμένων νὰ καλύψουν ἀνάγκες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα,⁹ ὅταν ἡ χρῆση παρόμοιων μεθόδων εἶναι πλέον ἀρκετὰ παγιωμένη.

Ὡστόσο, καθὼς ἐξετάζουμε προσεκτικὰ τὸ κείμενο τοῦ συγχωρητικοῦ προκύπτει καὶ μιὰ ἄλλη διαφοροποίηση σὲ ὅσα ἔχει ἐπισημάνει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ. Πρόκειται τῶρα γιὰ ζήτημα δογματικῆς τάξεως, θὰ λέγαμε, τὸ ὁποῖο ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἀναγραφή, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐξομολογούμενα ἁμαρτήματα, τῆς λέξης αἰδῶς. Συγκεκριμένα ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἔχει ἐπισημάνει ὅτι γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ, σὲ συγχωροχάρτι τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Μιχαὴλ (ποὺ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1581), ἀναφέρεται ὅτι συγχωροῦνται ὅχι μόνον τὰ ἁμαρτήματα ποὺ ὁ συγχωρούμενος εἶχε ἀφήσει ἀνεξομολόγητα («διὰ λήθην»), ἀλλὰ κοντὰ στὴν ἐκφραση αὐτὴ προστίθεται τῶρα ἡ συμπληρωματικὴ: «...ἡ αἰδῶ».¹⁰

8. Κατὰ τὴ διαδικασία ἐκπόνησης αὐτῆς τῆς μελέτης διαπίστωσα ὅτι ὁ ἴδιος πατριάρχης εἶχε ὑπογράψει καὶ ἓνα ἄλλο συγχωροχάρτι τὸ 1570 (βλ. Μ. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων 1453-1913*, Ἀθήνα 1939, σ. 286-288) ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν Ἀλεξάνδρου καὶ Πέτρου, τῶν συζύγων καὶ τῶν παιδιῶν τους. Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἀναφέρει (ὁ.π., σ. 46) στὸν τυχαῖο ἐντοπισμὸ συγχωροχαρτιῶν, καθὼς δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, ὅπως ἐπισημαίνει, «κάποια ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασμένη ἀρχαὶα σειρὰ», δὲν μνημονεύει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο ποὺ βρίσκεται σὲ ἓνα βιβλίο τὸ ὁποῖο πολὺς φορὲς θὰ εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ χεῖρα του. Τελευταῖα βέβαια ἡ συγκρότηση τοῦ σχετικοῦ σώματος πατριαρχικῶν γραμμῶν τῆς περιόδου μετὰ τὴν Ἀλωση στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἱδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.» διευκόλυνε τὰ πράγματα καὶ οἱ συσχετισμοὶ εἶναι πλέον πολὺ πρὶν εὐκόλοι. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Μ. Γεδεών ποὺ ἐκδίδει τὸ κείμενο τοῦ 1570 —προσφορὰ σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν Λεωνίδα Ζῶη, ὅπως σημειώνει— θεωρεῖ τὸ κείμενο αὐτὸ «τὸ παλαιότερον τῶν τοιοῦτου εἶδους πατριαρχικῶν γραμμῶν τῶν λεγομένων κοινῶς “Μετριοτήτων” —διότι πρώτη λέξις ἀπαντᾷ “Ἡ Μετρίότης”» (περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Χρυσόστομος Θέμελης, «Ἀνέκδοτος “Μετρίότης” τοῦ ἔτους 1804», *Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας του*, Ἀθήνα 1980, σ. 193-209). Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ συγχωρητικὸ ποὺ ἐκδίδει ὁ Γεδεών γιὰ κάποιους λόγους, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τυπογραφικοί, ἔχει μερικὰ λάθη μετὰ σημαντικότερο ἐκεῖνο τοῦ τέλους ὅπου ἀναφέρονται ἀνεξομολόγητα ἁμαρτήματα «δι' ἀλήθειαν...»: προφανῶς ἡ λέξις ποὺ παραποιεῖται εἶναι ἡ λήθη.

9. Βλ. καὶ Φ. Ἡλιοῦ, «Συγχωροχάρτια», *Τὰ Ἱστορικά* τχ. 3 (1985), 12.

10. Ὁ.π., τχ. 1, σ. 46-47 καὶ τχ. 3, σ. 12, σημ. 166: στὴν ἀναφορὰ τοῦ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς αἰδοῦς ὁ Φ. Ἡλιοῦ ἀναφέρει ὅτι εἶναι βέβαιος ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλα συγχωροχάρτια αὐτοῦ τοῦ τύπου, πέρα ἀπὸ αὐτὸ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας ποὺ ἔχει ἐπισημάνει ὁ ἴδιος.

Ὡστόσο μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ παρόντος συγχωροχαρτιοῦ, ἔχουμε καὶ ἓνα δεύτερο, λίγο νεότερο κείμενο στὸ ὁποῖο ἡ λέξις αἰδῶς ἀναφέρεται δίπλα στὴ λέξις λήθη, καὶ τὸ σπουδαιότερο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χαμηλότερο χρονικὸ ὄριο τῆς ἐμφάνισης τῆς λέξεως αὐτῆς σὲ κείμενο συγχωρητικοῦ, ἐντοπίζεται καὶ σὲ κείμενο συγχωροχαρτιοῦ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ προσθήκη τῆς λέξεως δὲν ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα μιᾶς πρωτοβουλίας τοῦ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας, ἀλλὰ ἔχει τὸ προηγούμενό της καὶ σὲ κείμενο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ, χωρὶς, βέβαια, νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ὑποστηρίζουμε ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ στιγμὴ τῆς πρώτης ἐμφάνισής του στὸ τυπικὸ τῶν συγχωροχαρτιῶν ἢ ἂν ἡ πρωτοβουλία τῆς Κωνσταντινούπολης ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴν πράξη τοῦ Ἀντιοχείας. Ὡς προσθέσουμε ὡστόσο ὅτι ἡ λέξις αἰδῶς συναντᾶται καὶ στὸ ἄλλο συγχωρητικὸ τοῦ Μητροφάνῃ Γ' ποὺ ἀναφέραμε λίγο πιὸ πάνω,¹¹ γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ πατριαρχικὸ περιβάλλον ἐπὶ Μητροφάνῃ Γ' δὲν εἶχε καμιά ἀναστολή στὴ χρῆση της καὶ δὲν θεωροῦσε ὅτι παρεξέκλινε ἀπὸ δογματικὲς ἀρχὲς τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ προσθήκη τῆς λέξεως αὐτῆς ἐνδεχομένως θὰ μπορούσε νὰ περάσει καὶ ἀπαράληπτη, καθὼς μάλιστα συμπλέκεται μὲ τὴν παράλειψη (λόγω λήθη)· ὅμως γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησίᾳ θεωρήθηκε ὑπερβολικὰ τολμηρὴ (πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀφήνει κάποιος ἀνεξομολόγητα ἁμαρτήματα ἐξ αἰτίας τῆς ντροπῆς του νὰ τὰ κοινοποιήσει στὸν πνευματικὸ του), καὶ τὸ γεγονὸς ἦρθε νὰ ἐλέγξει πολὺ ἄργότερα ὁ πρῶτος οἰκουμενικὸς πατριάρχῃς Καλλίνικος Γ' (Διδασκαλία πρὸς τοὺς πνευματικούς, Βιέννη 1787, σ. 15), ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ὁ Φ. Ἡλιού, ὁ.π. Ὁ Καλλίνικος δέχεται δηλαδὴ ὅτι μπορεῖ κάποιος χριστιανὸς νὰ λησμονήσει κάποια ἁμαρτία του καὶ κατὰ συνέπεια νὰ τὴν ἀφήσει ἀνεξομολόγητη· ὅμως μὲ κανένα τρόπο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κρύψει ἁμαρτήματα ἐξαιτίας τῆς ντροπῆς του, πολὺ περισσότερο μάλιστα νὰ δεχθεῖ αὐτὸς ποὺ ἐκδίδει τὸ συγχωροχάρτι νὰ συνεργήσει σὲ τέτοιο ἀτόπημα. Πάντως ἡ σχετικὴ προσθήκη φαίνεται τώρα ὅτι δὲν ἔχει τὴν πρώτη ἀναγωγὴ της στὸ 1576 ὅταν ὁ πατριάρχῃς Ἱερειᾶς Β' τὴν ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του πρὸς τοὺς προτεστάντες θεολόγους, ἀλλὰ ἔχει τουλάχιστον χρησιμοποιηθεῖ στὰ δύο συγχωρητικὰ τοῦ Μητροφάνῃ Γ', ἀφοῦ, πιθανότατα, εἶχε προηγουμένως ἀπασχολήσει τοὺς θεολογικοὺς κύκλους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

11. Βλ. ἐδῶ σημ. 8. Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Καλλίνικου Γ' ἐπισημάνει ὅτι: «...εἰδὲ καὶ τὴν ἄφικεν ἀπὸ ἐντροπῆν του, καὶ τὴν ἐσιώπησεν ἡ ἐξομολόγησις του εἶναι ἀτελής καὶ ψευδής... ἀπὸ τοῦτο ἡμπορεῖ νὰ γνωρίσῃ καθέννας (ἂν θέλῃ) πόσον ἐσφαλμένος εἶναι ὁ λόγος ἐκεῖνος ὅπου γράφεται εἰς τὰ συγχωροχάρτια, “καὶ ὅσα διὰ αἰδῶ, ἢ διὰ λήθην εἴασεν ἀνεξομολόγητα”... τὸ δι’ αἰδῶ, ἔχουν διὰ ἐντροπὴν, εἶναι ἄτοπον καὶ πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ· διατι, ἂν ὁ Θεὸς συγχωρεῖ καὶ ἐκεῖνας τὰς ἁμαρτίας ὅπου κάμωμεν καὶ δὲν τὰς ἐξομολογούμεθα ἀπὸ ἐντροπὴν μας, τί ἐμποδίζει νὰ μὴ ἐξομολογούμεθα ταῖς περισσότεραις ἁμαρτίαις, ἢ καὶ ὅλαις; πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξομολογούμεθα χωρὶς ἐντροπὴν, ὥς ἡ πόρνη ἐμπροσθεν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ὡς τὸν Σίμωνα τὸν Φαρισαῖον...»).

Στὴ σειρά τῶν στοιχείων ποὺ ὁ Φίλιππος Ἡλιὸν ἔχει ἐπισημάνει, ὅσον ἀφορᾷ τὰ συγχωροχάρτια καὶ τὰ ὁποῖα ἔρχεται καὶ ἡ δική μας μικρὴ συμβολὴ νὰ ἐνισχύσει, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο: οἱ πατριάρχες ποὺ ἐξέδωσαν συγχωροχάρτια στὰ τέλη τοῦ 16ου-ἀρχὲς 17ου αἰ. εἶχαν τηρήσει εὐνοϊκὴ στάση ἔναντι τοῦ κινήματος τοῦ προτεσταντισμοῦ.¹² Τὰ συγχωροχάρτια τοῦ Μητροφάνη Γ' προσθέτουν ἕναν ἀκόμη ἱεράρχη τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ποὺ φέρεται ὅτι εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία. Οἱ περισσότεροι (βλ. σημ. 12), μολονότι κινήθηκαν στὸ κλίμα τοῦ φιλοπροτεσταντισμοῦ ποὺ κατηγοροῦσε τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ γιὰ τὰ συγχωροχάρτια, δὲν εἶχαν ὥστόσο ἀναστολὲς νὰ προσφύγουν στὶς ὑπηρεσίες αὐτῶν τῶν χαρτιῶν, ὅταν ἡ ἀνάγκη καὶ οἱ περιστάσεις τὸ καλοῦσαν· ὁ Μητροφάνης Γ' μὲ τὶς συχνὲς ἐπαφές του μὲ τὴ Δύση φυσικὰ κινεῖται σὲ πρὸ οἰκεῖο κλίμα, ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρῆση συγχωροχαρτιῶν, καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση· ἄλλωστε ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἰσχυρίζεται ὅτι αὐτὴ μόνη ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ ἐκδίδει συγχωροχάρτια...

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΚΗΣ

12. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 50: ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν πατριαρχῶν Ἱερεμία Β', Μελετίου Πηγά, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Θεοφάνη Ἱεροσολύμων.